

БЪЛГАРСКИ И ХЪРВАТСКИ ФРАЗЕОЛОГИЗМИ СЪС СТРУКТУРА НА ВЪПРОСИТЕЛНИ ИЗРЕЧЕНИЯ

В сравнение с най-масовия тип изреченски структури, характерни за българските и хърватските фразеологизми (= фразеологични единици, нататък ФЕ) – тези на съобщителните изречения (утвърдителните или отрицателните), ФЕ със структура на въпросителни изречения не представляват толкова голям брой във фразеологията на двата славянски езика.

В речевата практика обаче те се открояват като типични структури със значителна фреквентност поради обстоятелството, че имат модален характер – служат за изразяване на различни емоционални човешки реакции (най-често афективни).

Настоящото изследване има за цел (без претенцията за пълна изчерпателност на проблема поради ограничения обем на изложението) да анализира въпросителните ФЕ в българския и хърватския език (нататък съответно БЕ, ХЕ) както с оглед на техните структурно-семантични особености, така и откъм възможностите за функционирането им – под формата на различни варианти с утвърдителна или отрицателна семантика. Същевременно ще се открият и определени страни от националнокултурната им специфика съобразно различното образно и структурно изграждане на ФЕ с еднакво семантично съдържание (в случай че са налице съответствия в двата езика).

Тук ще направим уговорката, че под въпросителни изреченски структури имаме предвид не само глаголните, а и такива кратки безглаголни фрази, които под формата на въпрос изразяват емоция, преценка, квалификация с ярко изразено отношение (напр. в БЕ: *За какъв бяс? Откъде накъде?*; в ХЕ: *Kojeга boga?* и др.).

При тях интонационната характеристика е свързана с обособяването им като „самостоятелни семантични цялости и самостоятелни затворени единици в различни контексти“ (Калдиева-Захаријева 2013: 170). Последните са определяни като изречения, „елиптични по отношение на състава си, възклицателни (и подбудителни) – в експресивен план, затворени по структура и напълно завършени в семантичен план“ (пак там).

Безспорно на синтактично равнище въпросителността при ФЕ се осъществява най-често чрез затворени (по-рядко и чрез елиптични) изреченски структури, съдържащи въпрос. В плана на израза тя се постига чрез характерните за всеки език въпросителни думи (в БЕ: *кой, какво, къде, кога, как* и др.; в ХЕ: *kojeга, za kojeга, za čije, gdje, je li, zar* и др.).

Екскерпираният материал (вж. списъка с източници) показва, че сред анализиранияте ФЕ сравнително рядко може да се наблюдава единство между формата и съдържанието им. Това предполага „формалната им структура на въпросително изречение да бъде в синхрон с комуникативната им функция и на зададения въпрос да се очаква някакъв отговор“ (Кошкова 2011: 130). На-

пример в БЕ: *На кого ги разправяш тия? Ти къде беше?*; в ХЕ: *Kamo bi napisati? Koga boga radiš?*

При повечето от разглежданите ФЕ се открива несъответствие между формата и съдържанието, т.е. зададеният въпрос има формален характер и не изисква съответен отговор. Нещо повече, отговорът се съдържа имплицитно в самия въпрос (срв. в БЕ: *Какво ми влиза в работата?* (т.е. нищо); в ХЕ: *Tko će svima ugoditi?* (т.е. никой).

Вижда се, че на практика въпросът се е трансформирал в емоция, преценка, квалификация, давайки израз на емоционалното отношение на говорещия към изказването, защото, както е известно, „всяко въпросително изречение се превръща във възклицателно, ако чрез възклицателната интонация се изразява някакво чувство, някаква емоционална обогрелост“ (Пашов 1994: 276, цит. по Кошкова 2011: 131).

1. По структура въпросителните ФЕ в двата езика могат да бъдат:

1.1. Неглаголни изреченски структури с въпросителна дума, които в плана на изказа се характеризират със завършеност на съдържащата се в тях информация – като отношение или емоция. Най-често те имат идентична структурна организация: *за + въпросителна дума + същ. име*. Например:

в БЕ: *За какви трици?*; *За какъв бяс?*; *За какъв дявол?*; *За какъв кий (кияк)?* (диал. ‘дървена пръчка за барабан’); *За какъв чемер?* (диал. ‘отрова’);

в ХЕ: *Kojega boga?*; *Kojega đavla?*; *<za>kojega vraga?*; *za čije babe zdravlje?* (като последната ФЕ е с усложнена структура – прилаг. + същ. име) и др.

Посочените ФЕ се съотнасят като евиваленти или аналози помежду си (Недкова 2003: 73–81), тъй като в тях се съдържат както близки, така и съвсем различни образи (срв. в БЕ: *бяс, дявол, трици, дървена пръчка, барабан*; в ХЕ: *бог, дявол, бабино здраве*), но в семантично отношение те са изравнени – представляват възклицания за изразяване на недоволство, раздражение, учудване, че се извършва нещо ненужно.

Затворени по структура и напълно завършени в семантичен план, тези ФЕ могат да бъдат и самостоятелно употребявани.

Извън този най-разпространен модел, представен от неглаголни конструкции в двата езика, в БЕ интерес представляват въпросителните ФЕ от преходен тип (т.нар. ПФЕ), които имат по-сложна структурна организация. Например: *Един акъл за зиме ли, за лете ли?*; *Един акъл за събота ли, за неделя ли?* диал. ‘подигр. употребява се за човек, който много забравя или не се сеца за нещо съвсем просто’.

Някои от тези ПФЕ К. Ничева определя като ФЕ реплики (Ничева 1978: 460–462). Те също се характеризират с неизменяема структура на затворени изречения (както неглаголни, така и глаголни), като притежават и ярка, съзнателно търсена експресия – предимно негативна, варираща от неодобрителна до иронична. Например: *Докога, куме, до кой ден?* диал. ‘казва се на човек, който нищо не дава, а само обещава’; *Баба ти госпожица ли е?* жарг. ирон. ‘казва се на някого, който се опитва да хитрува, шмекерува’ и др.

1.2. Глаголните изреченски структури, т.е. тези, които включват глаголен елемент и следователно притежават основната изреченска характеристика –

предикативността, са най-често срещаният тип въпросителни ФЕ в БЕ и ХЕ. Те от своя страна могат да представляват:

1.2.1. Прости изречения, т.е. да имат един предикативен център.

Техният брой спрямо всички останали ексцерпирани ФЕ е най-голям. Сред тях откриваме ФЕ с разнообразна структурна организация, където неизменно присъства освен въпросителната дума и глаголът като основен градивен елемент. Глаголът означава действие или състояние и участва „пряко в изграждането на картината, на образа, обосноваващ семантиката на ФЕ“ (Калдиева-Захариева 2013: 143). Такива ФЕ най-често имат възклицателна семантика и могат да бъдат със затворена структура. Например:

в БЕ: *Кой враг те довлече?* възкл. ‘за изразяване на неприятна изненада от неочакваната поява на някого’;

Как ти се побра в устата? възкл. ‘за изразяване на учудване, че някой е казал нещо много дръзко’;

в ХЕ: *Tko će svima ugoditi?* възкл. ‘за изразяване, че не е възможно всички да са еднакво доволни от нещо извършено’;

Tko to može platiti? възкл. ‘за изразяване, че нещо е много скъпо’ и др.

Други ФЕ и в двата езика могат да бъдат конструктивно обусловени и да се реализират със следващото изречение. Например:

в БЕ: *къде го стяга обувката (ботуша, калеврата)?* ‘след главно изречение – какво го тревожи, мъчи, притеснява’;

кой дявол ме накара? ‘със следващо изречение със съюз *да* за изразяване на съжаление за нещо извършено’;

в ХЕ: *koji vjetar puše (piri)?* ‘след главно изречение с глагола *znati* – известна е причината, ясна е ситуацията’ и др.

Макар и по-рядко, сред глаголните въпросителни ФЕ с един предикативен център в БЕ и ХЕ се откриват и конструкции, съдържащи глаголите *съм* или *имам*, които са определяни като екзистенциални глаголи и са фундаментално присъщи за всеки език (Калдиева-Захариева 2013: 149). Те обогатяват и разнообразяват представата за глаголните структурни модели при този тип ФЕ откъм структурно-семантични взаимодействия. Например:

в БЕ: *Сливи (орехи) ли имаш в устата?* ‘защо мълчиш’;

На круша ли беше? ‘казва се на някого, който със закъснение се сеца, че иска да каже или направи нещо’;

Къде са ти очите? ‘не виждаш ли, не забелязваш ли?’;

в ХЕ: *Jmaš li crve u guzici?* ‘не можеш ли да стоиш на едно място?’;

Ggdje je kravar? ‘употр. се за жена, която трябва да роди’;

Gdje je (će biti) kraj komu? ‘възкл. за изразяване на възмущение, че нещо ще свърши зле’ и др.

1.2.2. Със структура на **сложни изречения** (т.е. с **два предиктивни центъра**) са по-малък брой въпросителни изречения в БЕ и ХЕ. Те обаче се отличават със значително структурно разнообразие, като синтактичните връзки между тях могат да бъдат както **съчинителни**:

в БЕ: *Кога стана възлищар и кога му почерня врата?* ‘диал. подигр. 1. употребява се, когато някой с малък опит изказва компетентно мнение; 2. за някой, който се големее’;

в ХЕ: *Je li lud tko ili tu noge smrde?* ‘сигурно е луд’;

така и **подчинителни**:

в БЕ: <Дядо> *попе, видя ли ме, комках ли се?* ‘диал. подигр. употребява се, когато някой неуместно пита за нещо, отнасящо се за самия него’;

в ХЕ: *Gdje si bio kad je grmelo?* ‘трябваше да го направиш в точното време’.

От примерите се вижда, че предикативните центрове в тези изречения са организирани по различен начин, с участието на глаголи с различен синтактичен статус и различни граматически характеристики, което също допринася за структурното им разнообразие.

2. По начина, по който **функционират** въпросителните ФЕ в БЕ и ХЕ, те биват **абсолютни** (същински) и **относителни** (несъщински).

2.1. Абсолютните въпросителни ФЕ се срещат само във въпросителна форма (срв. в БЕ: *Къде ти беше умът? Какъв вятър те довея?*; в ХЕ: *Gdje je pamet bila? U kojem si filmu to gledao?* и др.). Те не могат да се употребяват като съобщителни изречения, макар в семантиката им в редица случаи имплицитно да се съдържа определена констатация – утвърдителна или отрицателна. Например:

в БЕ: *За лукова глава ли съм?* ‘не съм незначителен, маловажен’;

в ХЕ: *Zar ti nije već jezik utrnuo?* ‘много си се изморил да говориш’.

2.2. При относителните въпросителни ФЕ въпросителната семантика не е тяхна постоянна характеристика. Те имат своите утвърдителни и отрицателни варианти в разговорната практика.

Прави впечатление, че при българските ФЕ преобладават случаите на отрицателна вариантност, като независимо от различните форми значението се тълкува еднакво. Например:

Господа ли съм бил (гонил, замерял) с камъни? и Не съм бил (гонил, замерял) господа с камъни ‘не съм извършил непоправима грешка, защо страдам толкова?’;

Лисица на пазар излиза ли? и Лисица на пазар не излиза ‘1. употребява се за хитър човек, който не отива, където е опасно; 2. за потаен човек, който не изказва открито мнение’.

За хърватските ФЕ е характерно предимно вариране и в трите форми – въпросителна, утвърдителна и отрицателна (Менац-Михалич 2012: 78–79). В едни случаи различните варианти се използват с еднакво значение. Например: *Je li tata staklar komu?; Kao da je tata staklar; Nije tata staklar kome* ‘не съм прозрачен, преча нещо да се види’.

В други случаи вариантите се възприемат като антоними, с противоположно значение: *Jesi li veslo sisao tko? ‘луд човек’; Kao da je veslo sisao tko; Nije veslo sisao tko* ‘не е луд’.

3. Българският фразеологичен материал, предоставен в речниците, безспорно включва значително по-разнообразни и многобройни единици (известно е, че различните речници в нееднаква степен регистрират всички типични или по-редки ФЕ) – както същински ФЕ, така и ПФЕ. Сред ексцерпираните единици и в двата езика обаче често се откриват **диалектни ФЕ**, които представляват важен резерв за книжовната фразеология и същевременно ярко отразяват народната самобитност.

Така при съпоставка на българските с хърватските ФЕ ясно може да се види, от една страна, националното като своеобразие в погледа, емоционалното възприятие и оценка за определено явление от действителността, присъщо за носителите на тези различни, макар и близки култури и езици, а от друга – универсалното като човешки физически и културен опит, отразен във ФЕ.

Наличието на идентични по форма и съдържание ФЕ в двата езика безспорно доказва сходството в емоционалната възприемчивост на българите и хърватите към света, което се проявява често пъти по идентичен начин и в изграждането на езиковите единици.

В съответствие с комуникативната цел най-големият брой въпросителни ФЕ в БЕ и ХЕ представляват **отрицателна емоционална реакция** на определена житейска ситуация, свързана с:

3.1. укор, възмущение по отношение на някакво действие, поведение, позиция

в БЕ: *Къде са ти очите?* ‘не виждаш ли какво става’; *Къде ти е умът?* ‘защо не мислиш, не внимаваш’;

в ХЕ: *Gdje je pamet bila?* ‘защо не мислиш, не внимаваш’; *Jesi namirila sijena živadi?* ‘защо се месиш в чужди работи’;

3.2. неудовлетворение, неудоволствие, изненада от нещо неприятно

в БЕ: *Кой вятър те довея?* ‘неприятна изненада от неочакваното появяване на някого’; *Къде е Киро на Кирия* ‘няма полза, сметка от нещо’; *Какви ли сватове още ще ми води?* ‘какви още неприятни изненади да очаквам’;

в ХЕ: *U što si godin ubrao?* ‘какво правиш, не ти подхожда на възрастта’; *Koji će tovar krepati?* ‘много е чудно, странно’ и др.;

3.3. възражение

в БЕ: *На мене ли ще ги разправяш тия?* ‘не ти вярвам’; *Да не ми е изпила сврака (чавка) ума?* ‘да не съм оглупял да направя нещо неуместно’;

в ХЕ: *Je si li s kruške pao tko?* ‘толкова ли си наивен’; *Što se praviš lud (blesav, bedav)?*; *Što se praviš Tošo?* ‘защо се прави, че не разбираш нищо’.

С оглед на последните два примера от ХЕ е интересно да се добави, че в БЕ са налични техни функционални еквиваленти (и аналози) във въпросителна форма:

срв. *Jesi li s kruške pao?*
От Марс (от небето) ли си паднал?

и

Što se praviš lud (blesav, Tošo)?

Защо се правиш на луд (на американец, на ампе и др.)?,

макар във Фразеологичния речник на БЕ да са посочени само утвърдените им варианти (вж. *падам от Марс; правя се на луд*).

Разбира се, невинаги подобно разграничаване на емоционалните реакции, изразени чрез въпросителни ФЕ в разглежданите езици, е възможно, тъй като се наблюдава определена дифузност в смисловото съдържание на тези ФЕ – те могат едновременно да се използват като израз на възмущение, неудоволствие или несъгласие.

Същевременно прави впечатление, че в БЕ много по-често, отколкото в ХЕ, се срещат и ФЕ с подигравателна, иронична или пренебрежителна експресивна маркираност. Например: *Вкъщи вода извира ли?* ‘подигр. казва се на някого, който непрекъснато сневе нагоре-надолу и не се спира вкъщи’; *Кое куче ти лае?* ‘ирон., когато някой пита за нещо, което вече му е казано’; *Разбира ли ти свиня от кладенчева вода?* ‘пренебр. за прост, ограничен човек’.

Така покрай чисто оценъчното им значение (отрицателно) в тях се открива и сполучлива изява на чувството за хумор на българина – като израз на неговото отношение към действителността, което в значителна степен се корени и в мирогледа му.

* * *

В резултат на проведената съпоставка между българските и хърватските ФЕ със структура на въпросителни изречения могат да бъдат направени следните изводи:

1. Макар и не толкова многобройни във фразеологията на БЕ и ХЕ, въпросителните ФЕ представляват типични структури със значителна фреквентност в разговорната практика. Те имат модален характер предимно на възклицания, като чрез тях се изразяват различни емоционални реакции – преобладаващо негативни.

2. На синтактично равнище въпросителността при тях се осъществява най-често чрез затворени (по-рядко и чрез елиптични) изреченски структури, съдържащи въпрос, който обаче по-скоро има формален характер, т.е. не се иска съответен отговор, а въпросът се е трансформирал в емоция, преценка, квалификация.

3. По структура въпросителните ФЕ в двата езика са представени както от неглаголни, така и от глаголни изреченски структури, които могат да се употребяват самостоятелно, но могат да бъдат и конструктивно обусловени, т.е. да се реализират със следващо изречение.

4. Глаголните изреченски структури в БЕ и ХЕ са конструирани по-често около един предикативен център (т.е. са прости изречения), по-рядко около два предикативни центъра (т.е. са сложни изречения със съчинителни и подчинителни връзки).

5. По начина си на функциониране въпросителните ФЕ са абсолютни (т.е. употребяват се само във въпросителна форма) и относителни (т.е. могат да имат своите утвърдителни или отрицателни варианти). При българските ФЕ преобладават случаите на отрицателна вариантност при еднакво значение. За хърватските ФЕ е характерно вариране и в трите форми – въпросителна, утвърдителна или отрицателна, с еднакво или противоположно значение.

6. Най-големият брой въпросителни ФЕ в двата езика представляват отрицателна емоционална реакция на някаква житейска ситуация – укор, възмущение, неудовлетворение, възражение, но понякога това разграничение е твърде условно поради дифузност в смисловото съдържание на ФЕ. За БЕ е характерно наличието на значителен брой единици с иронична и пренебрежителна маркираност, което подчертава националното им своеобразие и свидетелства за специфичното проявление на българския национален характер.

7. Анализът на въпросителността като езиково явление във фразеологията на двата езика (на базата на приведения илюстративен материал) доказва наличието на структурно-семантична, функционална и образна близост при моделирането на съответните ФЕ, резултат от близостта на съпоставяните единици на славянска основа. Същевременно дава възможност да се изявят и определени различия – поради различния опит и националнокултурни традиции на българите и хърватите.

ЛИТЕРАТУРА

- Калдиева-Захариева 2013:** Калдиева-Захариева, Ст. Българска лексикология и фразеология. Т. 2. Българска фразеология. София: АИ „Проф. М. Дринов“, 2013.
- Кошкова 2011:** Кошкова, М. За интерогативността във фразеологията (върху материал от български и словашки език). – В: Езиковедски изследвания в чест на проф. д-р Сийка Спасова-Михайлова. София: АИ „Проф. М. Дринов“, 2011, с. 124–138.
- Менац-Михалич 2012:** Menac-Mihalić, M. Hrvatski dialektni upitni frazemi. – In: Stručak rječima ispunjen. Zbornik radova posvećen Antici Menac o njezinu 90. rođendanu. Zagreb: FF press, 2012, s. 76–83.
- Недкова 2003:** Недкова, Е. Фразеологично богатство в творчеството на А. Константинов. Русе: ЛЕНИ-АН, 2003.
- Ничева 1978:** Ничева, К. Фразеологизми реплики в българския език. – Български език, 1978, № 5, с. 457–463.
- Пашов 1978:** Пашов, П. Практическа българска граматика. София: Просвета, 1994.

ИЗТОЧНИЦИ

- Фразеологичен речник на българския език. Т. 1–2. София: Изд. на БАН, 1974–1975.
- J. Matešić. Frazеološki rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Zagreb: Školska knjiga, 1982.